

Bírálat

Bóna Judit: Fluencia és diszfluencia a beszédben. A beszéd folyamatossága a szupraszegmentális szint temporális jellemzői és a megakadások tükrében c. MTA doktori értekezéséről

Bóna Judit munkásságát pályája elejétől ismerem, tevékenységét figyelemmel kísérem. Állandó résztvevője a Pszicholingvisztikai Nyári Egyetem évente megrendezett konferenciasorozatának, így az éppen aktuális kutatásairól első kézből, azonnal értesülhettem. Tagja a Gósy Mária körül kialakult kutatócsapatnak, rendszeresen részt vesz a Beszédkutatás konferenciákon és publikál a beszédre vonatkozó tanulmánykötetekben. Nemzetközi szinten is publikál, aminek jelentősége, hogy így a különböző más nyelveken végzett beszédkutatásokat össze lehet hasonlítani a magyar adatokkal és eredményekkel.

A disszertáció az eddigi munkásságát összegzi, így a bíráló könnyű helyzetben van, hiszen részletes, módszertanilag kiválóan összerakott tanulmányok ismertetésével írja le mindazt, amit eddig megtudhattunk a saját, illetve munkatársai kutatásaiból a magyar nyelvű beszédkutatás elengedhetetlenül fontos elemeiről. Ismertetésében kitér a nemzetközi adatokra is. Kiemelendő a pontos megfogalmazás, a módszertanilag érzékeny hozzáállás, az aprólékos, mindenre kiterjedő elemzés, a statisztikai számítások hozzáértő kezelése, a gördülékeny stílus, az átlátható és logikus szerkezet, a kiváló nyelvi megformáltság. A disszertáció fontos adatokat és eredményeket tartalmaz, amelyek segítik a további kutatásokat, de elengedhetetlenül fontosak a gyermekekkel foglalkozó pedagógusoknak, logopédusoknak, a kommunikációval és annak elemzésével foglalkozó szakembereknek is.

A disszertáció 7 fejezetből áll, keretes mű. Az első és utolsó fejezet elméleti, a köztes fejezetek saját és mások által, hazai és nemzetközi szinten elvégzett kutatásokat írnak le a címben megjelölt témákban. A kutatások egy részét már publikálta a szerző, de vannak új adatok is. Mindegyik kutatást leíró fejezet tartalmazza az adott témához illő bevezetést, amelyben a szerző utal a nemzetközi szakirodalomra, valamint kutatótársai eredményeire, megadja a kutatás elméleti háttérét, megfogalmazza hipotéziseit. Az anyag és a módszer is részletesen kibontott minden kutatásban. Öröndetes, hogy a rendelkezésre álló BEA beszélnyelvi és GABI (amelynek tudomásom szerint létrehozója is) gyermeknyelvi adatbázisokat is intenzíven használja, így a korábban befektetett energia duplán megtérül, és példát mutat arra, hogyan lehet egy élethossznyi kutatást megalapozni ilyen adatbázisok létrehozásával. Az eredmények ismertetése professzionális statisztikai elemzéseken keresztül történik, a különböző próbák mind megmutatják a kapott eredmények validitását. A záró fejezetben a jelölt összegzi kutatásainak eredményeit, megválaszolja az eredetileg feltett 10 nagy kérdést.

A hivatkozások felsorolása mintegy 27 oldalnyi, ami mutatja a szerző abszolút jártasságát és rendkívüli tájékozottságát a témában.

Az I. fejezetben a szerző megjelöli, hogy a szűkebb értelemben kívánja vizsgálni a beszédfluenciát, azaz a temporális jellemzőket, a szünettartást és a megakadásjelenségeket veszi górcső alá, mivel ezek mutatják meg az artikulációs mozgások gyorsaságát és árulkodnak a beszédtervezési és önellenőrzési folyamatokról. Ismerteti a beszédprodukció általános modelljeit, ábrával szemlélteti a Levelt-féle, leginkább hivatkozott modellt. Részletezi a bizonytalanságból származó megakadásokat és a hibákat mint a diszfluencia összetevőit. Kitér

a töltelékszavak/diskurzusjelölők körüli terminológiai zavarra, hiszen a nyelvművelésben, a pragmatikában és a pszicholingvisztikában másként értelmezik ezeket a nyelvi jelenségeket. Az önjavítások közül a beszédtervet/üzenetet érintő javítások leírásából megtudjuk, hogy ez a jelenség a Levelt-féle kutatásban meglehetősen ritkán fordult elő, mindössze 10%, míg a magyarban a megakadásjelenségek egy jó része ide tartozik. A hibák csak akkor tekinthetők diszfluenciajelenségnek, ha megakasztják a folyamatos beszédet, és a beszélő javítja is őket. Hivatkozva a Nyelvbtlás-korpuszra, a szerző felsorolja a hibatípusokat, bár ezekre a későbbiek során, a kutatások ismertetésénél nem tér ki. Részletezi azonban a hibák javításának változatosságát, mivel kísérleteiben is számos példát láthatunk rájuk. A nemzetközi és hazai szakirodalomra hivatkozva leírja az önmagukban álló megakadásokat, a megakadáskapcsolatokat és a komplex/sorozatos megakadásokat. Ezeket a későbbi fejezetekben bemutatott kísérleteiben részletesen elemzi. Külön, egy rövid alfejezetben ismerteti a dilemmát, hogy a megakadások vajon a fluencia, vagy a diszfluencia érzetét keltik-e a hallgatóban. Ennek is jelentősége van a percepciós kísérletében. További szubjektív megítélés kérdése, hogy mit nevezünk szünetnek, illetve milyen hosszú néma vagy kitöltött megakadást számít a kutató, vagy a hallgató megakadásnak, szünetnek. A fejezet végén a szerző megfogalmaz 10 kérdést, amire aztán az utolsó, összefoglaló fejezetben meg is adja a válaszokat. Az 1.4. táblázatban összegzi az egyes fejezetekben elemzett kísérleteinek jellemzőit.

A II. fejezet két kísérletéből az egyik már egy publikált tanulmány, a másodikat viszont csak ebben a disszertációban ismerteti a szerző. A percepciós teszthez az anyagot a BEA adatbázisból választotta ki, majd az eredeti hanganyagot többféleképpen módosította: gyorsította, lassította, szüneteket változtatta és kivágta. A folyamatosság megítélésében viszonylag egységesek voltak a kísérletben résztvevők, mivel a legkevésbé fluensnek azt a szöveget tartották, amelyik sok, rossz helyen levő szünettel rendelkezett, illetve a második kísérletben a több megakadással lassított anyagot, és a leginkább fluensnek a rövidebb szüneteket tartalmazó, illetve megakadások és szünetek nélküli hangfájlt. A szünetek gyakorisága és a tempó lassítása nagyobb hatással volt a folyamatosság megítélésére, mint a megakadások megjelenése. Bár az eredmények triviálisnak tűnhetnek, mégis a statisztikai elemzések meggyőzőek, és hozzájárulnak a magyar nyelvű szövegek percepciójának vizsgálatához.

A III. fejezetben a módszertani kérdésekre koncentrálnak a jelölt. A beszédminta hosszúsága vitás kérdés a szakirodalomban is, a magyarban fontos tudni, hogy a 200 vagy 300 szótagnyi hanganyag elegendő-e a vizsgálathoz, főleg mivel a jelölt az értekezésben fő mértékegységként a 100 szóra vetített gyakoriságot veszi alapul. Az is kérdés, hogy milyen mértékegységet használunk: hang/s, szótag/s, vagy szó/perc. Itt a cél tehát annak meghatározása, hogy milyen hosszúságú beszédminták esetén találunk „ugyanolyan értékeket a tempóra, szünettartásra, megakadás-gyakoriságra, milyen hosszúságtól lesz mindegy a minta hossza az eredmények szempontjából” (60. old.) Az eredményekből az derül ki, hogy sem a beszédminta hosszúsága, sem a mértékegység értékei nem befolyásolják az eredményeket, tehát a magyarban is lehet rövidebb szövegeket vizsgálni, aminek azért van nagy jelentősége, mert így a fluenciazavarok diagnosztikája is megoldható rövidebb szövegekkel, bármilyen mérési mértékegységgel.

A IV. fejezet a különböző életkori csoportok temporális jellemzőire és megakadásaira vonatkozó vizsgálatot tárgyalja. A beszéd fiziológiai alapjait ismertető bevezetés után egyes saját

kísérleteire is hivatkozva bemutatja a különböző életkorcsoportokhoz tartozó kísérletben résztvevők beszédajátosságait. Kiderül, hogy a gyermekek beszédtempója a leglassúbb, a fiatal felnőtteké a leggyorsabb, és a kor előrehaladtával csökken a tempó, és más, kognitív funkciók is hanyatlanak, amelyek nemcsak a szupraszegmentális elemeket érintik, de a szemantikai feldolgozást, a szólehívást, a fonológiai szint aktiválását, különösen a tulajdonnevek aktiválását. A beszéd típusok is meghatározóak az egyes feladatok megoldásában, pl. a felolvasás a leggyorsabb, a spontán beszéd minden korosztályban gyorsabb, mint a tartalom-visszamondás. Az óvodásokat az iskolásokkal összehasonlítva kiderült, hogy az óvodások szinte nem is javították a grammatikai hibákat, mivel az ő korukban még bizonytalanabb a nyelvi tervezés, mint iskoláskorban. Szintén a gyermekeknél a leggyakoribbak a megakadások. A beszédtempóban a gyermekek és a felnőttek között különbség van, de a fiatal és idősebb felnőttek között nincs, míg az artikulációs tempóban mindegyik életkori csoportnál szignifikáns eltérés volt tapasztalható. Az életkor a beszédszakaszok hosszára is ugyanilyen hatással van, a nem viszont nincs. A szünettartás inkább a gyermekek beszédét jellemezte. A gyermekkoron belül is különböző megakadásokat láthatunk: a fiatalabb gyermekeknél (5 évesek) inkább ismétlést, míg a 9 éveseknél hezitálást tapasztalt a jelölt, valamint a 7 és 9 évesek komplexebb közléseket hoztak létre, mint az 5 évesek. A tipikus beszélőknél komplex megakadások csak nagyon ritkán fordultak elő, így az eredmények felhasználhatók a különböző nyelvi és beszédzavarok diagnosztizálására. A legtöbb hezitálást az idősek, a legkevesebbet a gyermekek produkálták, a nemnek nincs hatása a hezitációra. A nyújtások a funkciószavakat érintik. A szerkesztési szakaszok időtartamát csak az életkor befolyásolta szignifikánsan. A gyermekek sokkal nagyobb arányban szakították meg beszédüket szavakon belül, mint a felnőttek, és több időre volt szükségük a hiba javítására.

Az V. fejezet a hangos olvasásban vizsgálja a fluenciát, valamint összehasonlítja a spontán beszéd és a hangos olvasás folyékonyságát. A felnőttekkel végzett kísérlet eredményeiből kiderült, hogy a spontán beszéd és a tartalomösszegzés beszédszakaszai rövidebbek, mint a felolvasott minták beszédszakaszai. Az artikulációs tempó egyenletesebb és a beszédtempó gyorsabb volt a felolvasásokban, mint a spontán beszédben. A kisiskoláskorú gyermekekkel végzett kísérletben 3., 5. és 7. osztályos gyermekek vettek részt. Az eredmények szerint a tempó nem változik lineárisan az életkor növekedésével, csak egy későbbi életkorra várható a felnőttekre jellemző tempó. A szünettartásban sem volt lényeges különbség a három életkori csoport között. A felolvasás szünettartási stratégiáiban viszont különbség látható a három korosztályban, ez részben a gyakorlottságból adódik, részben pedig annak köszönhető, hogy a fiatalabb gyermekek számára az értő olvasás nagyobb kognitív terhet jelent. A szerkesztési szakaszok időtartama mindhárom csoportban a hangos olvasásnál volt hosszabb. Gyermekeket, fiatal felnőtteket és időseket is összehasonlított a szerző, és az eredmények azt mutatják, hogy a felolvasáshoz szükséges beszédidőben nagy különbségek voltak: a leglassabbak a gyermekek, a leggyorsabbak a fiatal felnőttek voltak. Ez igaz a beszédtempóra és az artikulációs tempóra is. A leghosszabb beszédszakaszokat a fiatal felnőttek, a legrövidebbeket a gyermekek produkálták. A legtöbb szünet a gyermekek felolvasásában volt mérhető.

A VI. fejezet dadogó és hadaró résztvevőkkel készített kísérletet ismertet, így tehát az eddigi tipikus beszéd jellemzőit vizsgálja a beszéd folyamatosságának zavaraiiban. A hadarást meg kell különböztetni a gyors beszédétől, mert a hadarás minden kommunikációs csatornán, tehát írásban és a gesztusok terén is megnyilvánul. A dadogás és a hadarás tempójának és

fluenciájának összevetésekor a jelölt a leggyorsabb tempóértékeket a hadaró, a leglassabbakat a dadogó beszélőknél adatolt. A szünetek nagyobb arányban jelentek meg a dadogóknál. A beszéd típus befolyásolja a hadaró beszéd akusztikai jellemzőit és fluenciáját. A spontán narratívában produkálták a legkevesebb szünetet, a beszéd- és artikulációs tempó a leggyorsabb. A leglassabb pedig a történetmesélés képsor alapján feladatban volt mérhető, és a szünettartás is itt volt a leghosszabb.

A VII., összegző fejezetben a jelölt megválaszolja az I. fejezetben megfogalmazott 10 kérdést.

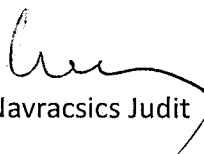
Néhány kritikai megjegyzés, kérdés

1. Amint a szakirodalomból is különböző hosszúságú szüneteket adatolnak az egyes kutatók, Bóna Judit minden olyan jelkimaradást szünetnek tekint, időtartamtól függetlenül, amely „percepciósan is szünetnek tekinthető” (24. old.) Ezt meglehetősen rugalmas megközelítésnek tartom, bár értem a jogosságát, hiszen a beszédet kutatjuk, így nyilván a beszéd hallgatóban keltett érzete a fontos. Ugyanakkor az egyébként millisecundumban mért pontos precíz mérések sokaságában talán célszerű lenne meghatározni egy szünethosszot, amire objektíven lehetne hivatkozni. Történet-kísérlet ennek meghatározására, és ha nem, miért nem?
2. Több kísérlethez az anyagot az elérhető adatbázisokból (BEA, GABI) választotta ki a jelölt. Nem ismert azonban, milyen elven történtek a kiválasztások. Van ugyan utalás arra, hogy szempont volt, hogy a kérdésekre „viszonylag hosszan válaszoljanak” (61. old.) az adatközlők, mégis jó lenne pontosan tudni, mit jelent a „viszonylag hosszan”.
3. Több kísérlet ismertetése végén, az összegzésben, következtetésekben a szerző is megállapítja, hogy az adatközlők száma kevés. Más eredmény született volna, ha nagyobb számú résztvevővel dolgozik a szerző?
4. A statisztikai elemzések lenyűgözőek, ugyanakkor több helyen látjuk azt is, hogy a kevés résztvevőnél is nagy egyéni eltérések tapasztalhatóak. Mennyire lehet általánosítani az eredményekből? Mi lenne az a résztvevői létszám, amely megbízható, valid megállapításokra jogosítana fel bennünket?

A fenti kérdések és megjegyzések nem vonnak le a disszertáció értékéből. Bóna Judit aprólékos, a beszéd szupraszegmentális elemeinek a fluencia méréséhez szükséges vizsgálataival nagyban hozzájárult a beszédtervezési és kivitelezési folyamatok jobb megismeréséhez és a nyelvi és beszédzavarok diagnosztikájához. Nem utolsó sorban fontos eredményeket oszt meg a pedagógusok számára is, amelyek hasznosak lehetnek az olvasástanításban, az olvasás szintjének értékelésében.

A doktori munka tudományos eredményeit elegendőnek tartom az MTA doktora cím megszerzéséhez, és a nyilvános védés kitűzését javaslom.

Veszprém, 2024. márc. 1.

Dr. Navracics Judit